

Political and Social Backgrounds and their Impact on the Idea of Writing Book-of-Politics during the Islamic Period of Iran (with an Emphasis on Spragens' Crisis Theory)¹

Husayn Foroughiniya¹, Sayyid Mohsen Foroughiniya², Farzad Mohammadpour Tahman³

1. Assistant Professor, Law Department, Farvardin Ghaemshahr Institute of Higher Education, Mazandaran, Iran
(Corresponding Author). hforoughiniya57@yahoo.com

2. PhD, Political Science, Babol Branch, Islamic Azad University, Mazandaran, Iran. S.hosseinifar@yahoo.com

3. PhD, Political Science, Chalous Branch, Islamic Azad University, Mazandaran, Iran.
f-mohammad-t@yahoo.com

Abstract

The purpose of the present study is to explain the effect of dominant social and political power and time requirements on the ideas of some thinkers such as Khājeh Nezām al-Molk and Mohaqeq Sabzevāri in writing book-of-politics. The method of research is qualitative and with regard to Spragens' methodology, it deals with the following question: What have been the effects of dominant social and political power on the idea of writing book-of-politics by Khājeh Nezām al-Molk, Vā'ez Kāshefi, and Mohaqeq Sabzevāri? The results show that writing book-of-politics during the period of the above thinkers at issue has basically been under the influence of political and social structure of power, either in its positive or negative aspect, and reflected the interests of political authority. Thus, it can be perceived that the purpose of writing most of these works with special features originating from the political and social condition of the society back then has been to sustain the status quo. In such a situation, Mohaqeq Sabzevāri as a pioneer scholar deemed it his duty to write his book-of-politics with the recognition of society and governance and it led to an interaction between power and pen in order to foster foundation of the Safavid kingdom and its divine legitimacy.

Keywords: Writing Book-of-Politics, Khājeh Nezām al-Molk, Political Power, *Akhlāq-e Mohseni*, Thomas Spragens' Crisis Theory, Mohaqeq Sabzevāri, Political Order.

1. Received: 2020/12/06; Accepted: 2021/05/30

© the authors

<http://sm.psas.ir/>

Publisher: Political Studies Association of the Seminary

زمینه‌های سیاسی و اجتماعی و تأثیر آن بر اندیشه سیاست‌نامه‌نویسی ایران دوره اسلامی (با تأکید بر نظریه بحران توماس اسپریگنز)^۱

حسین فروغی‌نیا^۱، سید محسن حسینی‌فر^۲، فرزاد محمدپور تهمتن^۳

۱. استادیار، گروه حقوق، موسسه آموزش عالی فروردین قائمشهر، مازندران، ایران (نویسنده مسئول).
hforoughiniya57@yahoo.com

۲. دکتری، علوم سیاسی، واحد بابل، دانشگاه آزاد اسلامی، مازندران، ایران. S.hosseinfar@yahoo.com

۳. دکتری، علوم سیاسی، واحد چالوس، دانشگاه آزاد اسلامی، مازندران، ایران. f-mohammad-t@yahoo.com

چکیده

هدف پژوهش حاضر تبیین تأثیر قدرت سیاسی-اجتماعی حاکم و الزامات زمانه بر انگاره اندیشمندی همچون خواجه نظام‌الملک، کاشفی و محقق سبزواری در سیاست‌نامه‌نویسی است. روش پژوهش کیفی بوده و با توجه به روش نظری اسپریگنز به این سوال پرداخته شده است که قدرت سیاسی-اجتماعی حاکم چه تأثیری بر انگاره سیاست‌نامه‌نویسی خواجه نظام‌الملک، واعظ کاشفی و محقق سبزواری داشته است؟ نتایج نشان می‌دهد که سیاست‌نامه‌نویسی در دوران زیست اندیشمندان مورد بحث، اساساً متأثر از ساختار سیاسی و اجتماعی قدرت، در وجه ایجابی یا سلبی و بازتاب مصالح اقتدار سیاسی بوده است؛ به گونه‌ای که می‌توان هدف از نگارش اکثر این آثار را که در قالب‌های گوناگون سرشت خاصی دارند و نشأت گرفته از وضعیت سیاسی و اجتماعی جامعه آن عصر هستند، مصلحت‌گرایی سیاسی برای حفظ وضع موجود حاکم دانست. در سیرالملوک، خواجه نظام‌الملک، گفتمان مطلقه شاهی را صورت‌بندی کرده و آن را برای رسیدن به جامعه آرمانی و رهایی از مشکلات اجتماعی-سیاسی و نیز عقیدتی جامعه اسلامی برمی‌گزیند و با احیای اندیشه سیاسی ایران‌شهری و تبیین آن به عنوان الگوی عملی سلاطین در دوره سلجوقی، نقش برجسته‌ای را ایفا نموده است. اخلاق محسنی نیز که از ذهن کاشفی به عنوان اهل قلمی با شخصیت متساهل و پایبند به سنت فکری ایرانی، اما در یک شرایط بحرانی از نوع غلبه خشونت و شمشیر تراوش کرده، به خوبی نشان می‌دهد که نیاز زمانه یعنی آبادانی، عدالت‌پیشگی، خردورزی و بزرگ داشتن اهل قلم را درک کرده است. در وضعیتی که محقق سبزواری به عنوان اندیشمندی تراز اول مسئولیت خود دانست که با شناخت از جامعه و حکمرانی به نوشتن سیاست‌نامه خود اقدام نماید، حاصل آن درهم‌کنشی قدرت و قلم برای نیل به تقویت بنیان پادشاهی صفوی و نیز تقویت مشروعیت الهی آن بوده است.

واژه‌های کلیدی: سیاست‌نامه‌نویسی، خواجه نظام‌الملک، قدرت سیاسی، اخلاق محسنی، نظریه بحران توماس اسپریگنز، محقق سبزواری، نظم سیاسی.

۱. مقدمه

اندیشه و تفکر سیاسی بیش از هر چیز حاصل بستر اجتماعی - سیاسی و ساختار حاکم بر جامعه‌ای است که فرد در آن زندگی می‌کند. هر نویسنده و اندیشمند و به طور کلی هر فردی در هر عصری و به هر شکلی که زندگی می‌کند، از تاثیر آن عصر و آن شکل زندگانی بیرون نیست، بلکه خود او، آثار، افکار و احوال او معلول یک سلسله علل بوده که غالباً خود انسان، نفوذ و سلطه‌ای بر آن ندارد (غنی، ۱۳۸۳: ص ۱۷). بدین لحاظ، اندیشه سیاسی در جهان اسلام نیز مولود شرایط سیاسی - اجتماعی هر دوره‌ای بوده و از همین روی یکی از ویژگی‌های اساسی آن، توجیه‌گری سیاسی در درون بوده است. البته این ویژگی عام و کلی همه سنت‌های فکری - سیاسی نیست، ولی عموماً اندیشه‌های سیاسی در خدمت قدرت سیاسی قرار داشته‌اند. به بیان دیگر، در تاریخ جوامع اسلامی، عمل سیاسی همواره بر اندیشه سیاسی مقدم بوده و نظام‌های سیاسی شکل می‌گرفته و این نظام‌ها برای توجیه خود نیازمند مبانی فکری و سیاسی بودند که معمولاً سیاست‌نامه‌نویسان این نقش را به خوبی ایفا می‌کردند. لذا، سیاست‌نامه‌ها از عوامل مهم شکل‌گیری نگرش‌های سیاسی در جوامع اسلامی، بویژه در جامعه ایران بوده‌اند که در تاریخ ایران دوره اسلامی حاصل انباشت یک دوگانه فکری - فرهنگی است. اینگونه آثار از سویی بازتابی از اندیشه سیاسی در دوران ایران باستان و از دیگر سو نیز با رگه‌هایی از اندیشه سیاسی اسلامی درهم آمیخته است. بر همین اساس، آنچه انجام پژوهش‌هایی نظیر پژوهش حاضر را دو چندان می‌کند، تاثیر اوضاع سیاسی و اجتماعی هر عصری در چارچوب قدرت سیاسی حاکم در انگاره اندیشمندان و صاحب منصبان برای ترسیم نظم مطلوب سیاسی و ایجاد جامعه آرمانی در قالب سیاست‌نامه‌ها و شریعت‌نامه‌ها بوده که کم‌تر مورد بررسی و کاوش قرار گرفته است.

بنابراین، نکته مهم در پژوهش حاضر، بررسی زمینه‌های سیاسی و اجتماعی شکل‌دهنده ساختار حکومت و اقتدار سیاسی زمانه در ترسیم و نگارش سیاست‌نامه‌نویسی در تاریخ ایران دوره اسلامی، فارغ از مباحث فلسفه سیاسی است. در پاسخ به پرسش پژوهش حاضر، مبنی بر اینکه قدرت سیاسی - اجتماعی حاکم چه تأثیری بر انگاره سیاست‌نامه‌نویسی خواجه نظام‌الملک، واعظ کاشفی و محقق سبزواری داشته است؟ اندیشه‌ها و دیدگاه‌های سیاسی سیاست‌نامه‌نویسان با استفاده از الگوی چهارگانه اسپرگنز^۱، یعنی تشخیص بحران، علل بحران، جامعه آرمانی و راه‌حل‌شناسی مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد.

۲. مبانی نظری

در دهه‌های اخیر بخش زیادی از توصیف اندیشه‌های سیاسی بر عهده روش‌های تفسیری همچون هرمنوتیک، گفتمان، فهم اسکینری و... بوده است. نظریه بحران توماس اسپریگنز نیز ذیل این رویکردها ارائه شده است. اگر تفکیک اندیشیدن سیاسی و روش فهم اندیشه سیاسی مفروض گرفته شود، بدون شک نظریه بحران توماس اسپریگنز را باید در دسته دوم قرار داد (حقیقت و حجازی، ۱۳۸۹: ص ۹). در میان نظریه‌های مرتبط با اندیشه‌های سیاسی، کتاب *فهم نظریه‌های سیاسی*، توماس اسپریگنز جایگاهی مهمی در میان اهل تحقیق دارد. وی اندیشه سیاسی فلاسفه بزرگ غرب را با الگوی چهارگانه جستاری خود، یعنی مشکل‌شناسی، علت (دلیل)‌شناسی، آرمان‌شناسی و راه‌حل‌شناسی پردازش کرده است. او در گام اول مدعی است که اندیشمندان سیاسی هر دوران به شدت واقع‌گرا بوده و اندیشه‌های سیاسی آنان پاسخ به مشکلات محیط سیاسی آنان است. بر این اساس نظریه‌های سیاسی صرفاً تفریح آکادمیک نبوده، بلکه عمیقاً به موضوعات علمی و روزمره سیاست مربوط است. تلاش آنها بر این است که تصویری جامع و درکی نسبی از دنیای سیاست ارائه دهند (برزگر، ۱۳۸۳: ص ۴۸). به بیان اسپریگنز، توجه بیشتر نظریات سیاسی معطوف به مشکلات واقعی و ضروری است. آثار اندیشمندان و نظریه‌پردازان سیاسی در پاسخ به مشکلات سیاسی که طیف وسیعی از افراد را گرفتار خود نموده‌اند، خلق گردیده است. از دیدگاه نظریه‌پرداز سیاسی، جامعه دچار بیماری بوده و وضع اداره آن نامطلوب است (اسپریگنز، ۱۳۹۲: ص ۲۹).

اسپریگنز در کتاب *فهم نظریه‌های سیاسی*^۱ کم‌تر در مقام یک پژوهنده امر سیاسی و حتی یک فیلسوف سیاسی که به دنبال چیستی سیاست باشد، ظاهر می‌شود. دو چیز در فرایند تبیین نظریه سیاسی در آثار اسپریگنز محدودیت و پیوستگی دارد، انسان و معناداری زندگی. می‌توان رویای یک انسان‌شناسی غیرمفهومی را نزد اسپریگنز پی گرفت که البته در این کتاب پررنگ‌تر است. هسته مرکزی در اغلب نظریه‌های سیاسی، شکوفایی انسان^۲ است و اسپریگنز نیز به آن توجه جدی دارد (شاکری، ۱۳۹۵: ص ۱۰۱-۱۰۲). البته این انسان موجودی اجتماعی و در عین حال سیاسی است که موضوع اندیشه سیاسی نیز قرار می‌گیرد.

1. Understanding Political Theories

2. Human Flourishing

در مجموع، براساس الگوی ارائه شده از سوی توماس اسپریگنز، و با توجه به اینکه محور اصلی این پژوهش، مفهوم سیاست‌نامه‌نویسی متأثر از زمینه‌های سیاسی و اجتماعی دوره میانه اسلامی بوده، تلاش شده است با مطالعه متن آثار سیاست‌نامه‌نویسان، به اندیشه و کنش آنها پی برده شود. برای عملی ساختن این موضوع، ناگزیر باید مشکلات و پرسش‌های مطرح شده در زمانه آنها را که هدف آثارشان پاسخ‌گویی به مشکلات بوده است، زمینه اجتماعی و سیاسی که در آن اندیشه‌ورزی کرده‌اند، و همچنین، چگونگی تاثیر اندیشه آنها بر کنش‌هایشان را در ترسیم نظام مطلوب سیاسی شناسایی کرد.

۳. سیاست‌نامه‌نویسی در ایران دوره اسلامی (از قرن پنجم به بعد)

با توجه به محوری بودن مفهوم سیاست‌نامه‌نویسی متأثر از قدرت سیاسی و اجتماعی تاریخ ایران دوره اسلامی در کانون توجه این پژوهش، به بررسی سه اثر سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک طوسی در عصر سلجوقیان، اخلاق محسنی و اعظ کاشفی در عصر تیموریان و در نهایت روضه‌الانوار عباسی محمدباقر بن محمد مؤمن سبزواری در عصر صفویه پرداخته می‌شود.

۳-۱. عصر سلجوقیان: سیاست‌نامه خواجه نظام

اولین اثر مورد بررسی این پژوهش، که همانا مهم‌ترین سیاست‌نامه در تاریخ ایران نیز به حساب می‌آید، سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک طوسی است که به عنوان اثری کلیدی در عصر سلجوقیان نگاشته شد. این اثر نتیجه درخواست ملک‌شاه سلجوقی از وزیرانش برای تدوین کتابی در باب اداره دولت و مشکلات پیش روی جامعه بود، که در میان آثار تألیفی، سیاست‌نامه خواجه نظام تحت عنوان *حقوق قانون اساسی ملت*^۱ به تایید رسید (Gerber, 1992: P.75-77)، که بعضاً با شهریار ماکیاولی مورد مقایسه قرار می‌گیرد (Meri, 2005: P.856). به این دلیل که شکلی واقع‌گرایانه از حکمرانی را مطرح می‌کند، که پیش از آن در متون فارسی مطرح نشده بود. به عنوان مثال، خواجه جنبه‌های مختلف نظارت و جاسوسی دولت را مورد بحث قرار می‌دهد و به حاکمان توصیه می‌کند که یک شبکه جاسوسی گسترده ایجاد کنند (Aladashvili, 2017).

1. The Law of the Constitution of the Nation

۳-۱-۱. بسترهای سیاسی و اجتماعی عصر خواجه نظام

برای فهم نگرش اندیشه خواجه نظام‌الملک در باب آداب ملوک و حکومت‌مندی باید ابتدا با توجه به مرحله اول، از الگوی چهارگانه اسپریگنز به شرایط و اوضاع سیاسی و اجتماعی زمان خواجه اشاره کرد. این عمل از آن جهت حائز اهمیت است که امکان دستیابی به مرحله دوم یا به عبارتی فهم و تفسیر اندیشه‌های خواجه را فراهم می‌نماید.

در بُعد فکری و فرهنگی، بنیانگذاری مدارس نظامیه، در بغداد، بلخ، نیشابور، اصفهان و ایجاد کتابخانه‌ها و خانقاه‌ها و مدارس گوناگون از کوشش‌های فرهنگی این دوره است، که آن را به یک دوران شکوفایی علمی و فرهنگی بدل نمود. نویسندگان و مشاهیری مانند امام فخر رازی، امام محمد غزالی، ابوالفرج بنجوزی، شیخ شهاب‌الدین سهروردی، امام الحرمین جوینی و امثال آنان نیز در این روزگار می‌زیستند (دبیری‌نژاد، ۱۳۸۴: ص ۵۸).

در بُعد اجتماعی و سیاسی نیز، وضعیت ساختار قبیله‌ای سلجوقیان موضوعی کلیدی است. خواجه در دوران صدارتش برای طراحی ساختار اداری متناسب با عظمت امپراتوری سلجوقیان و غلبه بر هرج و مرج سیاسی تلاش کرد، اما سلجوقیان به دلیل خاستگاه قبیله‌ای، پذیرای قواعد نظام‌مند نبودند و از آنجا که امپراتوری را ملک طلق کل خاندان به‌مثابه اتحادیه قبیله‌ای می‌دانستند، نوعی حکومت ملوک الطوائفی ناسازگار با تمرکز قدرت در پیش گرفته بودند (حاج‌بابایی و شهیدی، ۱۳۹۱: ص ۶۴). این امر، از دید خواجه عامل زوال حکومت و تضعیف حاکم بوده و آسیبی جدی برای سلاجقه به حساب می‌آمده است. چرا که این مشی و روند با ساختار اجتماعی و سیاسی ایران سازگاری نداشته و تداوم آن به نابودی سلطنت می‌انجامید.

۳-۱-۲. علل بروز چالش‌ها و مشکلات سیاسی و اجتماعی عصر خواجه نظام

در قالب نظریه بحران اسپریگنز یکی از مراحل اساسی حل بحران، شناسایی مشکل و معضل می‌باشد. در اینجا اشاره مختصر به چند عامل بالقوه و موجد تغییر در جامعه و عرصه سیاسی (دینامیسم سیاسی و فرهنگی) و دربار آن روزگار که بر افکار و آراء خواجه تاثیر غیرقابل انکاری گذاشته‌اند، ضروری به نظر می‌رسد:

۱. نسبت سلطان و خلیفه: سلاجقه با وجود آن‌که آل بویه شیعه مذهب را برانداختند و خلیفه را از وجود آنها رها ساختند، اما خود همواره مطیع او نبودند و ضمن تمایل به کسب تایید خلیفه، در تلاش بودند تا او را تحت تسلط خود درآورند (سلیمان‌الراوندی، ۱۳۶۴: ص ۱۰۲).

۲. رواج اختلافات مذهبی و فرقه‌ای: شکست آل‌بویه شیعی به معنای پایان باور تشیع در ایران نبود. پس از شکست این حکومت توسط سلاجقه، بخش‌هایی از ایران به دو مذهب شیعه و سنی تقسیم شد که همین عامل باعث تشدید تنش‌های فرقه‌ای، با حمایت حکومت از سنی‌ها علیه شیعیان و آزار آنها شد (فتح قبادپور جهان‌آباد، ۱۳۹۹: ص ۲۰۸-۲۱۰).

۳. بحران‌های داخلی: اختلافات داخل دربار، استبداد سیاسی، جامعه نابرابر، فقر شدید، جهل و خرافات در ایران در دوران خواجه از عوامل دیگری بوده که در سیرالمملوک، سنتی‌ترین و نهادینه‌ترین شیوه حکمرانی تا آن روزگار ترسیم شده است (اسلامی و خواجه سروی، ۱۳۹۲: ص ۲۳). این تنش‌ها با سیستم مالیات‌گیری سنگین، شکاف‌های اجتماعی فراگیر، رواج فرق خرافی، گسترش میل به صوفی‌گری و انزوای طلبی در لایه‌های اجتماعی تشدید می‌شد (Zaporozhets, 2012: P.98-103).

۳-۱-۳. نظم مطلوب سیاسی در سیاست‌نامه خواجه نظام

آنچه در اندیشه خواجه نظام با توجه به وجود مشکلات و مسائل سیاسی و اجتماعی اهمیت دارد، نقش فرمانروا و حاکم است و از نظر او کار بندگان جز از طریق عدل و سیاست امیری دادگر، نظام نمی‌گیرد. محور اصلی تحلیل سیاسی سیاست‌نامه فرمانروا است و خواجه تمامی هم خود را مصروف این امر می‌کند که راه و رسم فرمانروایی، یعنی بهترین شیوه حفظ قدرت سیاسی را نشان دهد (طباطبایی، ۱۳۶۴: ص ۹۱) که ساخت سیاسی آن بر محور فرمانروا یا شاه دارنده فره ایزدی بوده و ساخت اجتماعی آن نیز متمرکز و ذیل اقتدار حکمران قرار داشته باشد.

به نظر خواجه، ساخت قدرت سیاسی از چهار ضلع تشکیل شده است: خدا، شاه، دین و بنده. خدا مالک و سلطان مطلق جهان و جهانیان است که گاه این سلطنت خود را به بنده‌ای از بندگان خود که واجد صفات ویژه‌ای است، تفویض می‌کند، تا براساس عدل و داد و دین مرسل از سوی او بر رعایا حکم براند و در واقع، مجری اوامر و نواهی الهی و واسطه جریان و سیلان اراده حضرت حق در میان خلق باشد (جوآنپور هروی، ۱۳۸۶: ص ۹۱).

۳-۱-۴. طرح حکومت‌مندی در اندیشه خواجه نظام

حکومت‌مندی شیوه‌های عملی فکر کردن در باب قدرت می‌باشد، به گونه‌ای که بر اعمال و محدود کردن قدرت تاکید می‌شود. براساس حکومت‌مندی متافیزیکی، شیوه‌های عملی قدرت اغلب کیفی و

اندرزی بوده و شیوه‌های مکانیکی و فیزیکی قدرت، اغلب بوروکراتیک است. خواجه نظام‌الملک به تمام معنا متفکری عمل‌گرا است که تکنیک‌های عملی در مورد امور عمومی مبتنی بر مصلحت را طراحی کرده است (اسلامی و خواجه سروی، ۱۳۹۲: ص ۴). مفهوم مهم و کلیدی راه‌حل خواجه برای برون‌رفت از بحران‌های سیاسی و اجتماعی عصر خویش، عدالت بوده که یکی از ارکان اندیشه ایرانی‌شهری است. عدالت در نگاه نظام‌الملک، در شعاع احسان و نیکی است که حاکم به رعیت دارد و از خصایص خوب او به حساب می‌آید و کلیدواژه مهم اندیشه سیاسی اوست. پیامبران الهی که برترین پیشوایان و خیرخواهان در سیاست و سرنوشت مردمان بوده‌اند، همواره به عدالت و ریشه‌های کرامت و عزت انسان‌ها اندیشیده‌اند (هدایتی، ۱۳۷۸: ص ۲۲۵). رابطه پادشاه و مردم از منظر گفتمانی، بر مبنای خوانش پایین به بالا از انتظار و پاسخ‌گویی شاه از سوی مردم نیست، بلکه به استناد واقعیت زمانه نگارش سیاست‌نامه به شکل بالا به پایین و تحمیلی است. در این نظم گفتمانی، شاه دارای قدرت هژمون در اعمال عدالت مدنظر خود بر جامعه بوده و جامعه نیز حق پرسش ندارد، چرا که شاه با فره ایزدی خود، صلاح جامعه را بهتر از آنها می‌داند (نظام‌الملک، ۱۳۸۰: ص ۷۹). مادامی که پادشاه را خدا برگزیده و او جامع خصایل نیکو و بری از جهل است، لذا، مردم را یارای گفتن سخن به درشتی و اعتراض در مقابل او و ایستادن در برابر دستوراتش نیست. او دستوراتش را با علم اعلام می‌دارد و وظیفه رعیت، پیروی از آن است. این نظم در نقطه تلاقی عدالت مبتنی بر فهم خواجه از این مفهوم از رویکرد ایرانی‌شهری به هم می‌رسند.

۲-۳. عصر تیموریان: اخلاق محسنی و اعظ کاشفی

اثر دیگری که در دوران مورد بررسی این پژوهش و در چارچوب سیاست‌نامه مورد بررسی قرار می‌گیرد، کتاب اخلاق محسنی اثر واعظ کاشفی است. این اثر در عهد تیموریان به تحریر درآمده و پاسخی است به وضعیت ناشی از مشکلات سیاسی و اجتماعی مبتلابه در ایران عصر تیموریان و بایستگی‌های لازم جهت بهبود وضعیت آن.

۱-۲-۳. زمینه‌های سیاسی و اجتماعی عصر واعظ کاشفی

آنچه بر اهمیت واکاوی اندیشه سیاسی کاشفی می‌افزاید، آن است که کاشفی در یکی از مراکز مهم شیعیان خراسان (سبزوار) متولد و در یکی از مراکز مهم اهل سنت شرق ایران (هرات)، با سیاستمداران و فرهنگ دوستانی همچون سلطان ابو سعید تیموری، سلطان حسین بایقرا، امیر علیشیر نوایی و نورالدین

عبدالرحمان جامی که همگی از معتقدان مذهب اهل سنت بودند، آشنایی و ارتباط داشت. کاشفی ضمن اشاره به همزمانی نگارش اثر با شرایط جنگی جامعه‌اش یا به عبارتی فراخوانده شدن شاهزاده به هرات «به دنبال حدوث وحشت و اسباب رعب و دهشت به جهت وقوع بعضی وقایع و حالات» (کاشفی، ۱۳۲۱: ص ۴)، لزوم نگارش متنی جهت نیل به یک ترتیب اندر زده‌ی با حاکم بالقوه جهت مواجهه با بحران‌های مذکور را مد نظر داشته است. البته، دستور نوشتن این اثر از سوی سلطان حسین صادر شده بود و این به معنای قرارگیری آن در چارچوب درخواست قدرت حاکم و مطابق با رویکرد آن بوده است. بر مبنای متدولوژی سیاست و اندرزنامه‌های ایرانی، هدف غایی همه آثاری از این قبیل، ارائه اندرزهای سیاسی-اخلاقی به حاکمان در جهت حکومت‌داری مطلوب بوده و غالباً بر مبنای خوانشی از شریعت انجام گرفته است. لذا، حکومت و اقتدار شاه در طول اقتدار الهی دیده شده و او را در ادامه ولایت انبیاء قرار داده است. در نتیجه، در این کتاب، برخلاف سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک که در آن بعد ایران‌شاهی مسلط بر رویکرد اسلامی کتاب است، در اخلاق محسنی و سیاست‌نامه‌های پس از آن، شاهد غلبه رویکرد فقهی-مذهبی و نیز شریعت بنیاد بر سیاست‌نامه‌ها هستیم (قادری، ۱۳۸۰: ص ۱۱۷).

۳-۲-۲. علل پیدایش بحران‌های سیاسی و اجتماعی در عصر واعظ کاشفی

در ارتباط با عوامل پیدایش بحران‌های سیاسی و اجتماعی که در افکار واعظ کاشفی برای نگارش کتاب اخلاق محسنی تاثیرگذار بوده است می‌توان به موارد متعددی اشاره کرد:

- ۱) سلطه طولانی مدت مغولان بر سرزمین ایران (تاجیک نشاطیه، ۱۳۹۴: ص ۱۰۳).
- ۲) اختلاف در داخل دربار میان دو گروه اهل شمشیر و اهل قلم (فرهانی منفرد، ۱۳۸۲: ص ۱۰).
- ۳) مالیات‌گیری از مردم عادی و رعایا
- ۴) وجود نظام فنودالیسم (کمبریچ، ۱۳۸۲: ج ۶، ص ۱۳۹).
- ۵) تداوم صدمات مردم در مناطق روستایی و شهرها متعاقب مصادره‌ها، انتقام‌ها، قیام‌های پیاپی و حرکت‌های سپاهیان، کشمکش‌های بی‌پایان جانشینی و تهاجمات اقوام دیگر (تاجیک نشاطیه، ۱۳۹۴: ص ۱۰۵).

۳-۲-۳. نظم مطلوب سیاسی از دیدگاه واعظ کاشفی

سیاست در اندیشه کاشفی، تدبیر امور شخصی و جمعی است، به نحوی که او خود نوشته است:

«سیاست در لغت ضبط کردن است و بر نسق انتظام بداشتن» (کاشفی، ۱۳۲۱: ص ۸۳). در ادامه می‌نویسد، سیاست دو نوع است: «یکی سیاست نفس خود و دیگری سیاست غیر خود. اما سیاست نفس به دفع اخلاق ذمیمه بوده و کسب اوصاف حمیده و سیاست غیر، دو قسم است: یکی سیاست خواص مقربان درگاه و ضبط و نسق اینان، دوم سیاست عوام و رعایا بر آن وجه است که بدان و بد فعلان را باید که پیوسته ترسان و هراسان دارد و نیکان و نیک کرداران را امیدوار سازد» (کاشفی، ۱۳۲۱: ص ۸۳). همان‌طور که از این عبارات برمی‌آید، کاشفی سیاست را خدمت به فرد و اجتماع می‌داند و لازمه آن پرهیز و دوری از اموری است که باعث قانون‌شکنی و خارج شدن از جاده اعتدال می‌شود.

در عین حال، در نظمی مطلوب، کاشفی وزرا را به عنوان نمایندگان اصلی اهل قلم در مسائل مالی، پیرایه ملک و سبب استحکام بنای سلطنت و انتظام امور مملکت می‌شمارد. از این رو، ضرورت دارد که سلطان با حمایت از این دسته، بدون مشورت با ایشان به کسی اجازه و حق دخالت در مهمات امور ندهد و تدبیر آنها را مهم بداند، زیرا «ممکن است که به قلم کارها ساخته گردد که به شمشیر میسر نمی‌گردد» (گوهری فخرآباد و قنوات، ۱۳۹۵: ص ۱۶). به این ترتیب کاشفی معتقد است که نباید لشکریان را بر سرنوشت مردم حاکم نمود، زیرا با توجه به روحیه و شغل خود، ممکن است در سیاست شدت و خشونت به کار برند و موجب زوال دولت شوند (حضرتی و مقیمی، ۱۳۸۸: ص ۱۳۸).

۳-۲-۴. طرح حکومت‌مندی در اندیشه واعظ کاشفی

کاشفی در اثر تالیفی خود به مانند همه کتب حکمت عملی، از مدنی الطبع بودن آدمی و نیاز انسان‌ها به اجماع و به دنبال آن نیاز جوامع به قانون سخن گفته و همانند بسیاری از شریعت‌نامه‌های دوران اسلامی، این قانون را قانون شریعت دانسته و پادشاه را جانشین پیامبر اکرم (ص) و حافظان قانون شریعت به شمار آورده است. کاشفی که از مدنی‌الطبع بودن انسان آغاز کرده و به ضرورت قانون و حاکم در مدینه می‌رسد، بر این نکته متمرکز می‌شود که قانون در درجه نخست شریعت و حاکم در درجه نخست نبی است. «پس درجه شاهی علو مرتبه نبوت است، چه نبی واضع شریعت است و پادشاه حافظ (فدایی مهربانی، ۱۳۹۷: ص ۶۷). لذا، اساس شکل‌گیری جامعه ایده‌آل از منظر کاشفی قرارگیری آن بر مبنای شریعت اسلامی و نیز حاکمی است با صفاتی چهل‌گانه که بر این جامعه حاکم باشد و آن را به سوی اهدافش هدایت کند. او در این بخش از اندیشه‌اش با خواجه نظام و دیگر سیاست‌نامه‌نویسان آن دوران هم عقیده بوده که فرمانروا یا

حاکم، اساس تشکیل جامعه سیاسی در جامعه اسلامی است. وی در عین حال، صبغه‌ای اسلامی نیز به این مبنا می‌دهد و با مدد از آیه «اطيعوا الله و اطيعوا الرسول و اولی الامر منکم»، ملوک و سلاطین را «اولی الامر» معرفی می‌کند (جعفریان، ۱۳۸۶: ص ۸۶)، که «حق سبحانه بعد از امر به اطاعت از خود و پیامبر خود، به فرمانبرداری ایشان امر فرموده» (کاشفی، ۱۳۲۱: ص ۶). در همین رابطه و در چارچوب نسبتی که کاشفی میان مشروعیت سیاسی یعنی قدرت و اقتدار حاکم و دین برقرار می‌کند، ویژگی هم‌گرایی پر سابقه دین و دولت در دستگاه تفکر سیاسی ایرانی را در کار خود با بهره‌گیری از عبارت معروف «الملک و الدین توأمان» برجسته می‌سازد و از این دیدگاه دفاع می‌کند که حاکم کسی است که قانون الهی را به قدرت و شوکت خود محافظت می‌نماید (کاشفی، ۱۳۲۱: ص ۶).

۳-۳. عصر صفویه: روضه‌الانوار عباسی محمدباقر بن محمد مؤمن سبزواری

در عصر صفویه، روضه‌الانوار عباسی را که نمونه‌ای از سیاست‌نامه‌نویسی است مورد گزینش قرار داده تا در ادامه مباحث براساس مبانی نظری پژوهش حاضر مورد مطالعه قرار گیرد.

۳-۳-۱. زمینه‌های سیاسی و اجتماعی عصر محقق سبزواری

محقق سبزواری دوران جوانی خود را در دوران شاه عباس، یکی از قدرت‌مندترین پادشاهان عثمانی و نیز در اوج تمدن ایران در عهد تمدن صفوی می‌زیست که در آن شاه عباس توانسته بود انتقال تدریجی امپراطوری را از یک کنفدراسیون قبیله‌ای به یک دولت مدرن شاهنشاهی تحت کنترل درآورد (Streusand, 2011: P.152). به نظر می‌رسد در آن دوران، مهم‌ترین مشکلاتی که قابل شناسایی بوده است، عبارتند از: ظلم پادشاه، ظلم عمال و امرای پادشاه، اشتغال پادشاه به شرب و لهو و لذات و غفلت از امور ملک، تفویض امور به امرا و وزراء، تندخویی و درشت‌گویی پادشاه، خرج‌ها و بخشش‌های بی‌جا، خرابی مملکت و بی‌سرانجامی و تفرق رعیت، کمی لشکر که از مقدار حاجت کم‌تر باشد، خصومت و عداوت و منازعه میان امرا و خواص پادشاه، تفویض کارها به جماعتی که اهل آن کار نباشند و غرور و خودبینی (سبزواری، ۱۳۸۳: ص ۵۰۵). با این وصف، می‌توان گفت که در این کتاب صرفاً با اندرزگویی یا توصیه‌نامه اخلاقی صرف برای شخص پادشاه مواجه نبوده، بلکه نویسنده درصدد طرح‌ریزی نظامی فلسفی در باب حکومت‌مندی است. اگرچه او غالباً مباحث فلسفی پیشین را تکرار نموده، اما ترتیب مباحث و ایجاد زمینه‌هایی از نوآوری، در اثر ایشان کاملاً مشهود است (اخوان کاظمی، ۱۳۸۵: ص ۱۶۳).

۳-۳-۲. علل بروز بحران‌های سیاسی و اجتماعی عصر محقق سبزواری

در رابطه با عوامل و شرایط حاکم بر عصر محقق سبزواری که در ترسیم طرح آثار ایشان نقش زیادی داشته است، می‌توان به برخی از این موارد اشاره کرد:

(۱) **مشروعیت دینی استبداد و امارت استیلاء و تغلب:** در عصر محقق سبزواری، با تبدیل امامت به خلافت و سپس ملوکیت پس از دوره آرمانی صدر اسلام، «خلافت شوکت و استیلاء» یا «رهبری تغلبیه و قهریه» پس از دوره راشدین، در حوزه نظر و عمل در دنیای اهل سنت چونان نظریه و روش غالب درآمد و فقهای بزرگ اهل سنت نیز به خوبی درصدد توجیه و تبیین آن برآمدند (اخوان کاظمی، ۱۳۸۵: ص ۱۴۷).

(۲) **نامنی و وجود تهدیدهای متعدد و تهدیدها و هجوم مداوم علیه دارالاسلام و نیز درگیری‌ها و آشوب‌های دائم سیاسی و فرقه‌ای در داخل کشور.** در بُعد خارجی، ایران علاوه بر مبارزه با دشمنان همیشگی خود، یعنی عثمانی و ازبک‌ها، باید با همسایگان قدرت مند در حال ظهور چون روسیه و ترکان غرب آسیا، امپریالیست‌های اروپایی و مغولان هند نیز مبارزه می‌کرد، که کنترل افغانستان را در دست داشتند (Roemer, 1986: Vol.6, P.196-203).

۳-۳-۳. نظم مطلوب سیاسی در اندیشه محقق سبزواری

نظام حکومتی صفویه که سبزواری برای اصلاح آن روضه الانوار را نوشت، در رأسش پادشاه قرار داشت. اگر پادشاه صالح و شایسته باشد، امت که بر دین، طریقه و مسلک پادشاه هستند، صالح و شایسته خواهند بود و اگر او فاسد باشد، امت نیز فاسد خواهد شد. بنابراین، در سیر حرکت انسان در تاریخ، پادشاهان هستند که انسان‌ها را به یکی از دو مسیر صلاح و خیر یا فساد و شرّ رهنمون می‌سازند و قوام شهرها به ملک و پادشاهی خواهد بود (ناظرزاده کرمانی، ۱۳۷۶: ص ۳۱۵-۳۱۷). در واقع، محقق سبزواری، چهار خصلت را قواعد بنای ملک معرفی می‌کند که عبارت است از: «علو همت، رأی صحیح، عزیمت تمام، صبر نیکو» (لکزایی، ۱۳۸۰: ص ۱۶۵). براساس نگرش سبزواری، این چهار خصلت پس از اینکه شخص قدرت را در دست گرفت (آن هم بر اساس توافق)، بنای پادشاهی او را مستحکم می‌سازد (لکزایی و باقریان، ۱۳۸۸: ص ۱۷). پس از پادشاه، سلسله مراتبی برای انسان مدنی الطبع که بر پنج طبقه کلی هستند، ترسیم می‌کند که بر مبنای نزدیکی به پادشاه در سلسله مراتب بعدی قرار دارند (لکزایی، ۱۳۷۶: ص ۱۵۰).

لذا، چنان که از اندیشه سبزواری برمی‌آید، جامعه ایده‌آل، بر مبنای نوع سلطنت در آن قابل صورت‌بندی است. وی حکومت را به شکل پادشاهی و آن را به دو دسته تقسیم می‌کند:

دسته نخست، سلطنت فاضله: «که بنای سیر و اطوار ملک بر قواعد عقل و مناہج شرّ از سلوک منهج توسط و اعتدال، که موافق میزان عدل است، قدم بیرون نگذارد و غرض از آن تکمیل نفس خود و دیگران باشد (سبزواری، ۱۳۸۳: ص ۵۰۵).

دسته دوم، سلطنت ناقصه: که آن را سلطنت تغلیبی خوانند و «غرض از آن، آن باشد که به جور و تعدّی و پیروی هوا و هوس و دواعی نفسانی و تحریکات شیطانی خلق را در تحت بندگی خود درآورده، قوی و آلات ایشان را در مصارف آرزوهای شهوانی و غضبی خود صرف نمایند و در جور و تعدّی و ستم بر خلق بی‌باک باشند (سبزواری، ۱۳۸۳: ص ۵۰۵).

۳-۳-۴. طرح حکومت‌مندی در اندیشه محقق سبزواری

در نظر محقق سبزواری از آنجا که طبع انسان‌ها به تملک و تصرف حقوق دیگران گرایش دارد، صحنه بین‌الملل نیز محل نزاع و کشمکش است. لذا، برای مهار طبع بشر و استقرار حکومت اسلامی مقتدر، او تدبیرهایی اندیشیده است که عبارتند از: نیروی نظامی قوی، توسعه تجارت بین‌الملل، کاستن پادشاه و هیئت حاکمه از اوقات فراغت و التذاذ خود، داشتن سیستم اطلاعاتی قوی و حفاظت از اسرار خود، داشتن دیپلماسی قوی (سبزواری، ۱۳۸۳: ص ۵۰۶). برخی از این مفاهیم در سیاست‌نامه‌نویسی پیش از سبزواری مطرح نشده و او واضع آنهاست، چرا که وضعیت زمانه و طرح این مفاهیم در سیاست داخلی و نیز سیاست خارجی امپراتوری‌ها زمینه را برای تسری این مفاهیم نوین در ادبیات سیاست و حکمرانی در اثر سبزواری فراهم آورده است. لذا، سبزواری تلاش دارد تا در اثر خود سیاست را دو سپهر داخلی و خارجی بر محور مسائل امنیتی- سیاسی، اقتصادی- تجاری و نیز فرهنگی مبتنی کند.

۴. نتیجه‌گیری

در مجموع، چنان که از این پژوهش برمی‌آید، با کاربست روش نظری توماس اسپریگنز، می‌توان اظهار داشت که علی‌رغم اختلاف نظر راجع به وابستگی سیاست‌نامه‌ها به حوزه‌های فکری گوناگون، برخی سیاست‌نامه‌نویسی را در جهان اسلام در ادامه سنت اندرزنانه‌نویسی در جهان اسلام و در ادامه سنت اندرزنانه‌نویسی در اندیشه سیاسی قبل از اسلام می‌دانستند و برخی دیگر، سیاست‌نامه‌ها را ذیل نظریه

سلطنت اسلامی، تحلیل می‌کنند. سیاست‌نامه‌نویسان مورد نظر پژوهش حاضر به شدت متأثر از وضعیت سیاسی و اجتماعی دوران خویش بوده‌اند، به گونه‌ای که در سیرالملوک، خواجه نظام‌الملک، گفتمان مطلقه شاهی را صورت‌بندی کرده و آن را برای رسیدن به جامعه آرمانی و رهایی از مشکلات اجتماعی - سیاسی و نیز عقیدتی جامعه اسلامی برمی‌گزینند و با احیای اندیشه سیاسی ایرانشهری و تبیین آن به عنوان الگوی عملی سلاطین در دوره سلجوقی، نقش برجسته‌ای را ایفا نموده است. اخلاق محسنی نیز که از ذهن کاشفی به عنوان اهل قلمی با شخصیت متساهل و پایمند به سنت فکری ایرانی، اما در یک شرایط بحرانی از نوع غلبه خشونت و شمشیر تراوش کرده، به خوبی نشان می‌دهد که نیاز زمانه یعنی آبادانی، عدالت پیشگی، خردورزی و بزرگ داشتن اهل قلم را درک کرده است. اما از آنجا که طرف سخنش شاهان و خوانین تیموری با اصالت ترکی - مغولی می‌باشند، این مهم را به گونه‌ای مطرح می‌کند که از یک سو حمل بر تغییر حاکمان نیست، ولی از سوی دیگر تغییر رفتارهای آنان را می‌طلبد. در چارچوب بستر زمانه سبزواری که مهم‌ترین مشکلات مبتلا به امپراتوری صفوی از دوران شیخ صفی به این سو اشاره گردید، مشکلات زیادی این حکومت را تهدید می‌کرد و در وضعیتی که محقق سبزواری به عنوان اندیشمندی تراز اول مسئولیت خود دانست که با شناخت از جامعه و حکمرانی به نوشتن سیاست‌نامه خود اقدام نماید، حاصل آن درهم‌گنشی قدرت و قلم برای نیل به تقویت بنیان پادشاهی صفوی و نیز تقویت مشروعیت الهی آن بوده است.

منابع

- اخوان کاظمی، بهرام (۱۳۸۵). امنیت و راه‌کارهای تأمین آن در اندیشه محقق سبزواری. *پژوهشنامه علوم سیاسی*، شماره ۴: ص ۱۴۴-۱۶۵.
- اسپریگنز، توماس (۱۳۹۲). *فهم نظریه‌های سیاسی*. ترجمه فرهنگ رجایی. تهران: آگاه.
- اسلامی، روح‌الله؛ خواجه سروی، غلامرضا (۱۳۹۲). تکنولوژی‌های قدرت در سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک. *پژوهش‌های راهبردی سیاست*، سال ۱، شماره ۴: ص ۲۶-۱.
- برزگر، ابراهیم (۱۳۸۳). مسأله فلسطین در اندیشه سیاسی اسلام معاصر و روش جستاری اسپریگنز. *پژوهش حقوق و سیاست*، سال ۶، شماره ۷۴: ص ۴۵-۷۴.
- تاجیک نشاطیه، نرگس (۱۳۹۴). خوانش تفسیری اخلاق محسنی به‌مثابه اندرزنامه سیاسی عصر تیموری. *مطالعات میان رشته‌ای در علوم انسانی*، دوره ۷، شماره ۳، پیاپی ۲۷: ص ۹۵-۱۲۵.
- جعفریان، رسول (۱۳۸۶). *تاریخ تشیع در ایران: از آغاز تا طلوع دولت صفوی*. تهران: نشر علم.
- جوانپور هروی، عزیز (۱۳۸۶). مبانی مدیریت سیاسی در اندیشه خواجه نظام‌الملک طوسی. *علوم مدیریت*، شماره ۳: ص ۲۱-۷.
- حاج بابایی، محمدرضا؛ شهبندی، محمود (۱۳۹۱). ابعاد فساد از دیدگاه خواجه نظام‌الملک توسی. *سیاست*، دوره ۴۲، شماره ۲: ص ۵۹-۷۵.
- حضرتی، حسن؛ مقیمی، غلامحسین (۱۳۸۸). نگاهی اجمالی به حیات و اندیشه سیاسی ملاحسین واعظ کاشفی. *حکومت اسلامی*، سال ۳، شماره ۳: ص ۱۲۵-۱۵۱.
- حقیقت، سید صادق؛ حجازی، حامد (۱۳۸۹). نگاهی انتقادی به کاربرد نظریه بحران اسپریگنز در مطالعات سیاسی. *علوم سیاسی*، سال ۱۳، شماره ۴۹: ص ۴۹-۱.
- دانشگاه کمبریج (۱۳۸۲). *تاریخ ایران، دوره تیموریان*. ترجمه یعقوب آژند. تهران: جامی، ج ۶.
- دبیری‌نژاد، بدیع‌الله (۱۳۸۴). سلاجقه و گسترش ادب ترکی. *چشم‌انداز ارتباطات فرهنگی*، شماره ۱۷: ص ۶۰-۵۸.
- سبزواری، محمداقبر (۱۳۸۳). *روضه الانوار عباسی*. مقدمه و تصحیح اسماعیل چنگیزی اردهایی. تهران: میراث مکتوب.
- سلیمان راوندی، محمد بن علی (۱۳۶۴). *راحه الصدور و آیه السرور در تاریخ آل سلجوق*. تصحیح محمد اقبال. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- شاکری، سید رضا (۱۳۹۵). اهمیت نظریه سیاسی در نسبت با علم سیاست، بررسی و نقد کتاب فهم نظریه‌های سیاسی. *پژوهشنامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی*، سال ۱۶، شماره ۴۱: ص ۹۷-۱۱۵.
- طباطبایی، سید جواد (۱۳۶۴). مقدمه‌ای بر تاریخ اندیشه سیاسی در ایران. معارف، شماره ۵: ص ۱۴-۲۹.
- غنی، قاسم (۱۳۸۳). *تاریخ عصر حافظ (بحث در آثار و افکار و احوال حافظ)*. تهران: زوار، چاپ نهم.
- فتح قبادپور جهان‌آباد، علی (۱۳۹۹). منازعات فرقه‌ای ری در عصر سلجوقیان. *پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام*، شماره ۲:

ص ۲۰۷-۲۲۲.

فدایی مهربانی، مهدی (۱۳۹۷). حکمت عملی در میانه واعظ کاشفی و محقق سبزواری. *روزنامه فرهیختگان آنلاین*، بخش اندیشه.
 فرهانی منفرد، مهدی (۱۳۸۲). *پیوند سیاست و فرهنگ در عصر زوال تیموریان و ظهور صفویان (۸۷۳-۹۱۱)*. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

قادری، حاتم (۱۳۸۰). *اندیشه سیاسی در اسلام و ایران*. تهران: انتشارات سمت.

کاشفی، حسین (۱۳۲۱). *اخلاق محسنی*. تهران: چاپ سنگی.

گوهری فخرآباد، مصطفی؛ قنوت، عبدالرحیم (۱۳۹۵). نزاع دیوانیان و نظامیان در اندیشه سیاسی ملاحسین واعظ کاشفی. *تاریخ و فرهنگ*، دوره ۴۸، شماره ۱: ص ۹-۲۹.

لکزایی، نجف (۱۳۷۶). درآمدی بر اندیشه سیاسی محقق سبزواری. *حکومت اسلامی*، سال ۲، شماره ۳.

لکزایی، نجف (۱۳۸۰). *اندیشه سیاسی محقق سبزواری*. قم: بوستان کتاب.

لکزایی، نجف؛ باقریان، زهره (۱۳۸۸). نگرش تاریخی محقق سبزواری در کتاب *روضه الانوار عباسی*. *تاریخ اسلام*، سال ۱۰، شماره مسلسل ۳۷: ص ۷-۳۶.

ناظرزاده کرمانی، فرناز (۱۳۷۶). *اصول و مبادی فلسفه سیاسی فارابی*. تهران: انتشارات دانشگاه الزهرا.

نظام الملک، حسن بن علی (۱۳۸۰). *سیرالملوک (سیاست‌نامه)*. به اهتمام هیوبرت دارک. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

هدایتی، ابوالفضل (۱۳۷۸). *سلوک سیاسی نظام الملک*. *حکومت اسلامی*، شماره ۱۳: ص ۸۸-۱۱۲.

Aladashvili, B. (2017). *Fearless: A Fascinating Story of Secret Medieval Spies*. Kindle Publishing.

Gerber, H. (1992). *Economic Thought of Nizam al-Mulk al-Tusi*. In: AbulHasan M. Sadiq & A.

Ghazali (eds.), *Readings in Islamic Economic Thought*. Kuala Lumpur: Longman Malaysia.

Meri, J.W. (2005). *Medieval Islamic Civilization: An Encyclopedia*. Routledge.

Roemer, H.R. (1986). *The Safavid Period. The Cambridge History of Iran: The Timurid and Safavid Periods*. Cambridge: Cambridge University Press, Vol.6.

Streusand, D.E. (2011). *Islamic Gunpowder Empires: Ottomans, Safavids, and Mughals*. Boulder. Col: Westview Press.

Zaporozhets, V.M. (2012). *The Seljuks*. European Academy of Natural Sciences.

استناد به این مقاله

DOI: 10.22034/sm.2021.520611.1639

فروغی‌نیا، حسین؛ حسینی‌فر، سید محسن؛ محمدپور تهمتن، فرزاد (۱۴۰۰). زمینه‌های سیاسی و اجتماعی و تاثیر آن بر اندیشه سیاست‌نامه‌نویسی ایران دوره اسلامی (با تاکید بر نظریه بحران توماس اسپریگنز). *سیاست متعالیه*، ۹(۳۴): ص ۱۲۱-۱۳۶.